

editor Peter Salner



Chatam Sofer

Veľký zázrak sa stal

MARENČIN PT



Knihu venujeme pamiatke Avrahama Romi Cohna

Z verejných zdrojov podporil Fond na podporu umenia



Publikácia vznikla v rámci projektu APVV-22-0083 Súčasný obrazy socializmu v Čechách a na Slovensku – rodinná pamäť a grantu VEGA 2/0047/21 Človek v nedemokratických režimoch. Roky 1938 – 1989 v pamäti slovenskej majority a židovskej komunity. Etnologický pohľad

Vedeckí recenzenti:

Doc. PhDr. Ivica Štelmachovič Bumová, PhD, Filozofická fakulta UK, Katedra porovnávacej religionistiky, Univerzita Komenského v Bratislave

PhDr. Peter Maráky, Pamiatkový úrad SR

Vedecká redaktorka: PhDr. Monika Vrzgulová, CSc., Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV, v. v. i., Bratislava, 2023

Editor: PhDr. Peter Salner, DrSc., Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV, v. v. i., Bratislava, 2023

Autori © Maroš Borský, Martin Bútora, Michal Čulen, Roman Koprda, Martin Kvasnica, Otto Macháč, Martin Mózer, Vladimír Mühl, Peter Salner, Jozef Staško

Úprava fotografií: PhDr. Mgr. Tomáš Kubisa, PhD. Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV, v. v. i., Bratislava, 2023

© Marenčin PT, spol. s r. o., Bratislava, 2023

Jelenia 6, 811 05 Bratislava

marencin@marencin.sk www.marencin.sk

Photo © Helena Bakaljarová, Viera Kamenická, Martin Kvasnica, Peter Salner, Rastislava Stoličná, archívy UESA SAV, v. v. i., RAFT, Martina Kvasnicu,

Ota Macháča, Martina Mózera, Petra Salnera, Valeriána Trabalku

Cover photo © Viera Kamenická, Peter Salner

Cover © Marenčin Media, 2023

Design and layout © Marta Blehová, 2023

1018. publikácia

1. vydanie

ISBN 978-80-569-1101-3 (viaz.)

ISBN 978-80-569-1102-0 (ePDF)

ISBN 978-80-569-1103-7 (ePub)

CHATAM SOFER

VELKÝ ZÁZRAK SA STAL

Editor Peter Salner

MARENČIN PT

OBSAH

Úvod (<i>Peter Salner</i>)	9
1. blok MINULOSŤ	17
Chatam Sofer medzi Frankfurtom a Bratislavou	19
(<i>Maroš Borský</i>)	
Epitaf Chatama Sofera	33
(<i>Preložila Silvia Singerová</i>)	
Chatam Sofer medzi Washingtonom a Bratislavou	37
(<i>Martin Bútorá</i>)	
Veľký zázrak sa opakuje... ..	65
(<i>Peter Salner</i>)	
Pamätník rabína v pamäti architekta	101
(<i>Martin Kvasnica</i>)	
2. blok (PRE)STAVBA	131
... názor rabího Schlesingera nie je v súlade s Halachou... ..	134
(<i>Vladimír Mühl</i>)	
Niekedy sme boli viac psychológovia ako technici	146
(<i>Roman Koprda</i>)	
... v židovstve nie je jedna autorita, ale množstvo	165
(<i>Michal Čulen</i>)	

medziblok OBRAD PRECHODU	173
3. blok SÚČASNOSŤ	177
Hlavne v letných mesiacoch som musel návštevníkov zahaľovať (<i>Jozef Staško</i>)	178
Hrobka nie je múzeom, ale svätým miestom	192
(<i>Otto Macháč</i>)	
Ako vznikal film <i>Príbeh dynastie Chatama Sofera</i>	199
(<i>Martin Mózer</i>)	
Záver (<i>Peter Salner</i>)	217
Slovník	218
Použitá literatúra a pramene	221



ÚVOD

(Peter Salner)

Pri prechádzke popri Dunaji môžu okoloidúci obdivovať netradičnú stavbu neďaleko vchodu do tunela. V tejto podobe tu stojí len relatívne krátko, veď slávnostné otvorenie Pamätníka Chatama Sofera sa uskutočnilo v roku 2002, väčšina Bratislavčanov si však už na ňu zvykla a prijala ju. Možno aj preto, že vďaka náboženskému, kultúrnemu a historickému významu tohto miesta, ale aj kvalite architektonického návrhu existujú vážne úvahy o jeho zaradení do Zoznamu svetového kultúrneho dedičstva UNESCO:

Riaditeľ Slovenského inštitútu v Jeruzaleme, Jakub Urik, považuje návrh zápisu Chatama Sofera na Zoznam svetového dedičstva UNESCO za vlajkový projekt posilnenia spolupráce v oblasti kultúry medzi SR a Izraelom. Slovenský inštitút v Jeruzaleme, bude od neho odvíjať množstvo ďalších kultúrnych a umeleckých aktivít v Izraeli: „Návrh zápisu hrobky Chatama Sofera na zoznam UNESCO nemá len náboženský, ale aj kultúrno-historický význam. Je našou povinnosťou a vecou medzinárodnej prestíže urobiť všetko preto, aby sa na takéto významné osobnosti slovenských dejín nezabúdalo.“⁶¹

<

Pohľad na Pamätník Chatama Sofera (foto Peter Salner)



Pohľad z ulice (foto Peter Salner)

8. júla 2022 uplynuli dve desaťročia od zavŕšenia prestavby. Okrúhle výročie vyvolalo množstvo reminiscencií spojených s minulosťou bratislavskej židovskej komunity, ale aj konkrétne spomienky zainteresovaných na zložité situácie, s ktorými sa stretli počas príprav a v priebehu stavby. Logicky sa vynoril nápad zaznamenať tieto momenty pre pamäť aktérov, ale aj pre informáciu verejnosti. S iniciatívou vyšli predovšetkým ľudia, ktorí sa priamo podieľali na rekonštrukcii Pamätníka. Mali (oprávnené) pocit, že kniha Petra Salnera a Martina Kvasnicu, ktorá vyšla krátko po otvorení (2002), nezohľadnila ich prínos v miere, akú by si zaslúžili. Argumentovali aj faktom, že majú unikátne a dosiaľ nezverejnené fotografie, ktoré ilustrujú priebeh prác. V tejto knihe sú súčasťou bloku (Pre)stavba.

K motívom vydať pri tejto príležitosti knihu prispel aj smutný, no veľmi dôležitý impulz. 24. marca 2020 (podľa židovského kalendára to bol 28. Adar 5780, deň jeho 91. narodenín) sa v New Yorku stal obeťou pandémie Covidu 19 Abraham Romi Cohn. Bratislavský rodák prežil za dramatických okolností holokaust a po nástupe komunistickej moci vo februári 1948 emigroval do USA. V memoároch, ktoré vyšli aj v slovenskom preklade, emotívne opísal smutné pocity po návrate do rodného mesta:

Chodil som po uliciach Bratislavy a hľadal som spojenie s minulým životom, z ktorého som bol násilne vytrhnutý. Inštinkt ma zaviedol do Schierstube – synagógy, kam sme sa chodili modliť pred vojnou. Všade bolo ticho. Kedysi bola plná ľudí, teraz opustená, bez živej duše. Pomaly som začal chápať, ako sa to mesto nesmierne zmenilo. Pred vojnou to bolo významné mesto, bašta židovského života a Tóry. Všade nao-

kolo boli plné synagógy zbožných židov, ktorí kultivovali naše vzácne dedičstvo. Teraz boli všetky prázdne. Kráčal som po uliciach, kde som poznal ľudí, ktorí žili v každom dome. Všade prázdno. Keď som išiel okolo ješivy na rohu ulice, spomenul som si, že ešte pred niekoľkými rokmi bola plná veriacich. Teraz však nikde nikoho, vytratili sa študenti chtiví vzdelania. Všade, kde predtým žili židia, bolo pusto. Tí, ktorí prežili, sa vrátili do iného sveta. Bez otca, bez matky, bez blízkej rodiny, bez vzdialených príbuzných, bez blízkych priateľov, bez spoločenstva – nikde nebolo nikoho. (Cohn – Ciaccio 2017: 192)

Romi Cohn ani počas desaťročí emigrácie nezabudol na svoje bratislavské korene. Veľa energie vynaložil v úsilí vybudovať dôstojný príbytok pre 23 rabínskych hrobov, ktoré sa priam zázrakom zachovali v podzemí po zničení veľkej časti starého židovského cintorína. Ako riaditeľ Medzinárodného výboru pre záchranu hrobov mudrcov z Bratislavy venoval veľa času a energie naplneniu svojho poslania. Bez jeho empatie, stavebárskych skúseností, religióznych vedomostí, diplomatických a manažérskych schopností, by mal Pamätník (pokiaľ by sa jeho prestavba vôbec uskutočnila) určite inú podobu. Rozhodli sme sa preto uctiť si jeho pamiatku touto knihou. O jej konečnú podobu sa napokon pričínilo 10 autorov. Každý z nich sa pokúsil z osobnej perspektívy priblížiť čitateľom nielen svoje zážitky, ale aj to, čo preňho vznik a existencia Pamätníka znamená. Vďaka tomu sa niektoré fakty opakujú v rôznych kapitolách a súvislostiach. Rozhodli sme sa však, že tieto duplicity ponecháme, pretože keď dvaja robia (vidia) to isté, nie je to to isté. Zdanlivo rovnaké udalosti môžu vnímať a interpretovať z iného zorného uhla

a prispieť tým k vytvoreniu plastickejšieho obrazu popisovanej reality.

Priestor starého cintorína prešiel počas takmer troch storočí existencie dramatickými premenami, ktoré sa premietli aj do jeho názvov. Pôvodný rozsiahly cintorín sa postupne zmenšil na niekoľko hrobov v podzemnom mauzóleu. V čase prestavby a v prvých rokoch po jej ukončení bol označovaný ako memoriál a v súčasnosti sa presadilo oficiálne pomenovanie Pamätník Chatama Sofera. V knihe sa snažíme používať termín, ktorý bol aktuálny v konkrétne opisovanom období.

Texty o tomto premenlivom fenoméne sú rozdelené do troch tematických blokov. Prvý si všíma históriu a počiatočné fázy projektu. Prináša hodnotenie osobnosti Chatama Sofera, ale aj pohľad na minulosť cintorína, počiatočné štádiá a medzinárodné súvislosti jeho rekonštrukcie. V druhom ľudia, ktorí prestavbu realizovali, slovom a obrazom predstavujú problémy (a ich riešenie) v priebehu prestavby. Už názvy kapitol tejto časti ilustrujú počiatočné napätie medzi zaužívanými stavbárskymi postupmi a náboženskými prioritami veriacich židov. V záverečnom bloku aktuálni sprievodcovia na základe svojich zážitkov približujú každodenný život novej bratislavskej dominanty, ale aj osobnosti zo sveta kultúry, vedy a politiky, ktorí pamätník v priebehu dvoch desaťročí navštívili. Záverečnú časť textu tvoria spomienky Martina Mózera, ktorý nakrútil filmový dokument o súčasných predstaviteľoch dynastie Chatama Sofera.

Jednotlivé bloky sú radené chronologicky. Zdanlivo jednoduché riešenie komplikoval príspevok Martina Kvasnicu,

presnejšie dilemma „kam s ním“. Ako architekt sa aktívne podieľal na všetkých etapách budovania pamätníka od vytvorenia projektu cez spoluprácu pri prekládke koľajníc až po (aj v tomto momente aktuálne) riešenie umiestnenia náhrobkov, ktoré boli prenesené na ortodoxný cintorín. Prácu mu sťažovalo vedomie budúcej kritiky od časti kolegov, ktorí si neuvedomili, že zabehané normy súčasnej architektúry sa môžu dostať do (v tomto prípade vopred prehraného) konfliktu s príkazmi a zákazmi tradičného judaizmu. Prechod medzi druhým a záverečným blokom predstavuje 8. júl 2002. Slávnostné otvorenie predstavuje symbolický obrad, ktorý etnológovia či antropológovia poznajú ako „rite de passage“, obrad prechodu. V tento deň definitívne skončili práce na stavenisku a začala éra, keď Pamätník Chatama Sofera oficiálne predstavili verejnosti...

Špecifický problém predstavovala fotografická zložka publikácie. Hľadal som zábery, ktoré by text nielen ilustrovali, ale vysvetlili, doplnili, rozvíjali. Kritériom nebola preto umelecká stránka, ale dokumentárna hodnota záberov. Do výberového procesu vstúpil aj subjektívny faktor. Vedome alebo podvedome som uprednostňoval zábery spojené s ľuďmi, ktorých poznám, udalosťami, ktoré som osobne zažil.

Poznámka

1. Bude bratislavský židovský cintorín na zozname pamiatok UNESCO? *Kehila*, 25.10. 2021.

>
Kohenský chodník (foto Peter Salner)





1. blok **MINULOSŤ**

Tu sa odhalila radosť Izraela, tu sa zozbierala jeho sláva
(Z náhrobku Chatama Sofera)

<

Brána medzi dvomi svetmi (foto Peter Salner)



Chatam Sofer. Originál je v Židovskom komunitnom múzeu
(foto Viera Kamenická)

CHATAM SOFER MEDZI FRANKFURTOM A BRATISLAVOU

(Maroš Borský)

Rabín Chatam Sofer je dnes súčasťou multikultúrneho panteónu osobností nášho hlavného mesta. Po desiatkach rokov zabudnutia v podzemnej hrobke pri Tuneli sa dočkal poštovej známky, pamätnej striebornej mince, uličky s názvom Soferove schody, ako aj po ňom pomenovanej zastávky MHD. Hnedé dopravné značenie, ktoré víta návštevníkov pri rôznych vstupoch do mesta, upozorňuje na unikátny areál, kde je pochovaný spolu s ďalšími významnými bratislavskými rabínmi a učencami. Vlastník areálu, Židovská náboženská obec Bratislava, sa dlhodobo usiluje o zápis stavby do Zoznamu svetového kultúrneho dedičstva UNESCO. Dvadsať rokov fungovania moderného areálu sme si v Židovskom komunitnom múzeu pripomenuli sezónnou výstavou. Pri príležitosti 20. výročia otvorenia bola 8. júla 2022 v priestoroch Pamätníka Chatama Sofera zriadená poštová priehradka, kde záujemcov mohla potešiť príležitostná poštová pečiatka venovaná okrúhlemu jubileu. Téma sa tešila slušnému mediálnemu záujmu. Môžeme prehlásiť, že osobnosť rabína je dnes pevne ukotvená v povedomí bratislavskej verejnosti, hoci nie každý ju vníma rovnako.

KTO BOL CHATAM SOFER?

Zostáva zodpovedať ťažšiu otázku, kto bol Chatam Sofer.¹ Vlastným menom Moše Schreiber (1762 – 1839) patrí k najväčším duchovným autoritám tradičného judaizmu. Počas života bol označovaný titulom „gaon“ (génius), čo poukazovalo na jeho brilantné intelektuálne schopnosti a rozsiahle vedomosti Tóry a židovského zákona. Na náhrobku má meno zapísané ako Moše Sofer z Frankfurtu nad Mohanom. Rabín sa tak celý život podpisoval a ku svojmu rodisku prechovával veľký sentiment. Odišiel odtiaľ spontánne ako devätnásťročný mladík, keď sa rozhodol sprevádzať svojho milovaného učiteľa – rabína Natana Adlera (1741 – 1800) – počas jeho cesty na Moravu. So svojou mamou sa ani nerozlúčil a do rodného mesta sa vrátil už len raz – aby si od matky vyžiadal požehnanie k chystanému sobášu.² Najprv sa usadil na Morave, potom pôsobil v Mattersdorfe v dnešnom Burgenlande a v roku 1806 prišiel do Bratislavy, kde prežil 33 rokov. Pri príchode do Pressburgu, ako je v židovskom svete naše hlavné mesto preslávené práve vďaka Chatamovi Soferovi, mal štyridsaťštyri rokov. Bol to už skúsený rabín na vrchole životných síl.

Európa počas jeho života prechádzala zásadnými zmenami, ktoré sa odrazili aj v židovskom svete.³ A práve Chatam Sofer sa stal jednou z najvýznamnejších osobností, ktoré na ne reagovali a formulovali zásadnú ideologickú pozíciu dodnes aktuálnej doktríny ortodoxného judaizmu. Spomínané zmeny inicioval štát prostredníctvom reforiem so zámerom politicky a ekonomicky modernizovať krajinu. Bol to rozsiahly, desaťročia trvajúci proces, ktorý sprevádzal zápas konzervatívnych a progresívnych politických elít.

V samotnom Uhorsku sa toto obdobie nazýva Reformná éra. Prebehla medzi rokom 1825, keď v Bratislave opäť zasadal Snem, a revolúciou roku 1848. Na jar 1848 prijali tzv. Marcové zákony, ktoré zrušili poddanstvo. Súčasťou reformného procesu bolo aj úsilie o občiansku emancipáciu židovských obyvateľov. Rok po smrti Chatama Sofera bol prijatý zákon č. 29/1840, ktorý židom povolil sťahovanie sa do kráľovských miest. Tento významný míľnik znamenal, že židia mohli odteraz kupovať nehnuteľnosti a bývať slobodne v meste Bratislava.

BÚRANIE MÚROV PREŠPORSKÉHO GETA

Podhradie, kde dovtedy židovská komunita žila, nebolo súčasťou mesta, ale patrilo k panstvu Bratislavského hradu. Židia na Podhradí neboli po celé storočia bratislavskými mešťanmi, ale poddanými grófa Pálffyho. Mohli bývať iba v gete, ktorého brány na noc uzatvárali mestskí strážnici. Múry geta dovtedy nielen segregovali židovskú komunitu od kresťanskej majority, ale aj garantovali väčšiu sociálnu kontrolu nad dodržovaním náboženských noriem v izolovanom spoločenstve. „Búranie múrov geta“ prinieslo novú, dovtedy neznámu situáciu.

Proces prebiehal na celom kontinente, hoci v jednotlivých krajinách rôznym tempom.⁴ Bola to štátna moc, ktorá iniciovala rozsiahle zásahy do dovtedajšieho života židovskej komunity. Vo Francúzsku (1791), Holandsku (1796), nemeckých štátoch a postupne aj ďalších krajinách (Rakúsku a Uhorsku v roku 1867) udelili židom občianske práva. Osvietený panovník Jozef II. vydal už v roku 1782 Tolerančný patent pre židovských obyvateľov. Popri udelení slobôd ním výrazne

obmedzil autonómiu židovských obcí v oblasti rabínskeho súdnictva, daňových záležitostí a školstva. Tradičná židovská komunita bola v kríze. Sociálna interakcia s majoritnou spoločnosťou priniesla rôzne stupne akulturácie, to znamená prijímanie nových kultúrnych foriem a životného štýlu okolitého prostredia. Na konci tohto procesu však hrozilo riziko prerušenia väzieb so židovskými tradíciami a hodnotami – úplná asimilácia – ktorá mala rôzne podoby: od religióznej laxnosti až po zmiešané manželstvá a konverzie na kresťanstvo.

Na druhej strane židia neboli iba pasívnymi pozorovateľmi týchto procesov v spoločnosti a komunite, ale formulovali nové ideologické pozície. V židovskom svete sa šírilo hnutie *haskala*, židovské osvietenstvo. Jeho predstavitelia boli *maskilim*, intelektuáli, ktorí iniciovali vzdelávacie a kultúrne reformy, publikovali diela v oblasti jazykovedy, histórie, literatúry a filozofie. Nové spoločenské pomery priniesli tiež potrebu hľadania zmien židovskej religiozity tak, aby bola kompatibilná s novonadobudnutým svetonázorom a životným štýlom. Toto hnutie sa označuje ako reformné, pretože zavádzalo zmeny do tradičného judaizmu. Prejavili sa vo forme zásahov do liturgických textov, nových foriem bohoslužieb, zmien v usporiadaní interiérov modlitební, nových architektonických riešení synagóg. Prichádzali rabíni, ktorí mali popri tradičnom židovskom vzdelaní aj diplomy zo svetských univerzít. Centrom týchto reforiem bolo Nemecko, ale tendencie sa postupne šírili aj do okolitých krajín vrátane Uhorska.

Pred príchodom do Bratislavy dostal Chatam Sofer list od časti elít miestnej židovskej komunity, kde ho upozornili,